

Таня Пентер

Мова як зброя

**«Неонацисти», «геноцид», «денацифікація» та «спецоперація» у путінській
воєнній пропаганді.**

Цими днями до мене приходять драматичні новини з України. З Харкова пише одна охоплена відчаєм колега, мати маленького сина:

«Я ніби зацікавлена від страху: бій за Харків іде повним ходом, місто штурмують з чотирьох сторін, всюди вибухи, і на околицях, і в центрі, не думаю, що буду хорошим оповідачем сьогодні (Але якщо ми виживемо і я приїду до Німеччини, то вважаю своїм обов'язком розповісти про всі переживання, які годі зрозуміти, якщо сам цього не пережив. Очікування смерті страшніше самої смерті, а ми чекаємо цього вже другий день, це нестерпно!!!)»

Як історик, яка багато років досліджує історію німецької війни на знищення в Україні, я вражена тим, як нелюдська війна Путіна з усією своєю жорстокістю вторглася в повсякденне життя людей в Україні.

Зараз говорять про переломний момент історії. Як то вже було в 2014 році з анексією Криму та розпалюванням проксі-війни на Донбасі. Хай там як, а події того часу були швидко забуті європейською громадськістю, як і війна у Грузії 2008 року. Озираючись на минуле, зростає усвідомлення того, що ми в Німеччині та Європі через роки помилкових оцінок і нерішучих дій частково винні в тому, що «червона лінія» для Путіна просувається все далі й далі.

Для нас, істориків, особливо тривожно бачити, як історичні міфи в поєднанні з агресивною російською пропагандистською та дезінформаційною кампанією, використовуються з метою легітимізації загарбницької війни Путіна. Основні шаблони для цього були створені ще в 2014 році. Пропагандистська мова Путіна має центральне значення в дискурсі, як внутрішньому, так і зовнішньому, оскільки його війна також стосується домінування в мовному тлумаченні явищ ("sprachliche Deutungshoheit").

З 2014 року Захід часто дозволяє диктувати собі мовні формули Путіна. Часом бракувало чітких формулювань, які б ясно вказували на відповідальність Росії спочатку за анексію Криму, а потім за розпалювання проксі-війни на Донбасі. Під час переговорів щодо Мінських домовленостей російська позиція про те, що на Донбасі Росія не є стороною конфлікту, майже не заперечувалася. Таким чином брехня Путіна також змогла отримати певний відгук у німецьких ЗМІ.

«Агресивна війна» та «вторгнення» проти «військової спецоперації»

4 березня 2022 року російський парламент ухвалив закон, який передбачає до 15 років позбавлення волі та великі штрафи за публікацію «фейкових новин» про збройні сили РФ. Приголомшена науковиця з Санкт-Петербурга пише свій подрузі в Німеччині:

«15 років! Тобто правду не скажеш – ні в пресі, ні в школах, ні в університетах. Роздаються методичні вказівки, як можна відповідати на питання про «спецоперацію» в Україні. Росія після багатьох років старань Путіна і його команди перетворилася на «імперію брехні».

Такі терміни, як «агресія», «вторгнення» та «оголошення війни» використовувати заборонено. Натомість війну описують як «спеціальну військову операцію». Також не можна говорити про жертви серед цивільного населення. Треба насаджувати образ контрольованої операції зі «звільнення» нібито пригнобленого українського населення. Мовляв, це «операція», яка не призводить ні до власних втрат, ні до жертв серед цивільного населення. Мимоволі згадується радянська війна в Афганістані (1979-1989 рр.), яку тоді подавали радянським громадянам як «соціалістичну братерську допомогу». [1] Те, що в Афганістані загинуло більше 15 000 радянських солдатів, довгий час замовчувалося. Тепер обставини смерті російських військових, які загинули в Україні, знову приховують від їхніх родин. Українські джерела повідомляють про використання мобільних крематоріїв у російській армії. Такі паралелі з афганською війною можуть у певний момент призвести до того, що в російського населення та російських військових почнуть рости сумніви щодо кампанії з дезінформації в російських державних ЗМІ.

«Неонацисти», «фашисти» та «духовні спадкоємці Степана Бандери»

Коли у 2013 році на київському Майдані посилювалися протести проти авторитарного правління Януковича та його зовнішньополітичного розвороту до Москви, російські ЗМІ розгорнули відверто демагогічну інформаційну війну, центральним мотивом якої стали звинувачення України у фашизмі. Майдан і нову київську владу стали називати «фашистами», «неонацистами», «русофобами» та «антисемітами», а також «духовними спадкоємцями Степана Бандери», лідера ОУН.[2] Зарядження конфлікту історичними образами часів Другої світової війни прямо стосувалося ОУН та її тимчасової співпраці з націонал-соціалістами. Це призвело до надмірного перебільшення значення ультраправої партії «Свобода» або «Правого сектора» в Україні, які нібито були втіленням Майдану, а потім і всієї української держави[3].

Сьогодні Путін намагається використати перевірені кодові слова, які протягом восьми років «вбивали» в голови російського населення, щоб легітимізувати свою жорстоку загарбницьку війну: він не тільки заперечує право України на існування, але й паплюжить український уряд під керівництвом президента Зеленського як «неонацистів». У своєму оголошенні війни він говорить про український уряд: *«Будуть... вбивати, як у минулому українські націоналістичні банди та їхні карателі, гітлерівські поплічники, вбивали невинних людей під час Великої Вітчизняної війни. І відкрито заявляють претензії на цілу низку інших російських територій»*.

За словами Путіна, українське суспільство пост-Євромайдану нібито розвинуло «крайній націоналізм, який швидко набув форми агресивної русофобії та неонацизму».

Чого варті такі звинувачення? Зеленський, який у 2019 році був демократично обраний шостим президентом України, має єврейське коріння і сам належить до російськомовних українців. На парламентських виборах 2019 року ультраправі партії, такі як «Правий сектор», «Свобода» та «Нацкорпус», залишилися за межами п'ятивідсоткового прохідного бар'єру.

Проте вся ця пропагандистська брехня, схоже, зачепила частину російської громадськості, адже з 2014 року в державних ЗМІ систематично поширювалися негативні повідомлення про нібито українських «фашистів» та українські «наркокартелі». Водночас образи українців як колабораціоністів із нацистами збігаються серед старшого російського покоління з колишніми стереотипами,

поширеними в сталінській повоєнній пропаганді, зокрема під час боротьби проти українського партизанського підпілля в Західній Україні, що тривала до 1950-х років. Інструменталізація цих образів можлива також тому, що в Росії досі бракувало емпіричних досліджень феномену колабораціонізму з націонал-соціалістами, який охоплює всі національності, а доступні праці не досягли ширшої російської громадськості.[4].

В Україні відкриття для історичних досліджень архівів спецслужб у 2015 році змогло принаймні дати початковий поштовх для дослідження колабораціонізму, Голокосту та цивільних жертв.

Проте зображення українців як антисемітів і нацистських колабораціоністів знаходить також певний резонанс серед німецької публіки. Окрім досвіду Другої світової війни, цьому сприяли й інші події довоєнного та післявоєнного періоду, які отримали широке висвітлення у ЗМІ: у 1926 році паризький замах, здійснений українським євреєм Шоломом Шварцбардом, на Симона Петлюру, колишнього Президента Української Народної Республіки (1919 -1920), і подальший судовий процес у паризькому суді привернули увагу всього світу. Предметом процесу стало вбивство тисяч українських євреїв у погромах громадянської війни. Зрештою Шварцбард був виправданий судом. Водночас багатьом із тих, хто слідкував за процесом, Петлюра запам'ятовується в образі злочинця й погромника par excellence[5]. Убивство в жовтні 1959 року українського націоналіста Степана Бандери, який короткий час співпрацював з нацистами, а після закінчення війни емігрував до Мюнхена, також привернуло світову увагу до України[6]. Ці події створили певні моделі сприйняття українських націоналістів, які зараз використовує російська пропаганда для делегітимізації політичних діячів нинішньої української держави зокрема й у Західній Європі.

Політична інструменталізація поняття геноциду

Путін виправдовує своє військове вторгнення пропагандистською брехнею про нібито «геноцид» українського уряду щодо російськомовного населення Донбасу. У своїй промові він говорить про «геноцид проти чотирьох мільйонів людей просто тому, що вони не хотіли миритися з підтриманим Заходом державним переворотом в Україні в 2014 році, оскільки вони виступали проти агресивного печерного націоналізму та неонацизму, які були піднесені до державницького руху. Оскільки вони борються за свої основні права – право на свою землю, право говорити своєю мовою, право зберігати свою культуру і свої традиції». На Донбасі наратив про нібито спланований українською армією геноцид проти цивільного населення політично використовувався сепаратистськими силами починаючи з 2014 року.[7] Абсурдність такого звинувачення визнають навіть ті жителі Донбасу, які зараз плачуть велику образу на українську державу, бо почуваються покинутими нею. Як українська держава могла здійснювати геноцид на території, контрольованій не нею, а підтримуваними Росією сепаратистами? Те, що аргумент про нібито захист російськомовного населення є цілковито вигаданим, також очевидний з того факту, що російські війська, надіслані Путіним, намагалися оточити та зрівняти із землею такі міста, як Харків і Маріуполь – обидва міста з великою кількістю російськомовного населення та історично тісними зв'язками з Росією – і все це відбувалося, не зважаючи на жертви серед мирного населення.

Російська пропаганда знає про сигнальний ефект терміну геноцид серед західної, а особливо німецької громадськості. Путін намагається використати міжнародне

право, щоб надати своїй агресивній війні вигляду законності, посилаючись на прецедент у Косово. Той факт, що диктатор, очевидно, відчуває себе змушеним заявляти всередині та зовні про позірне верховенство права в своїх діях, показує, що це все ще має певне значення для схвалення російського населення. На цьому тлі наразі суто символічна спроба української влади висунути звинувачення щодо російських військових злочинів перед Міжнародним кримінальним судом у Гаазі та спростувати висунуте їй самій звинувачення в геноциді як брехню дає надію на відповідний розголос.

У XXI столітті термін геноцид був надто політизований як в Україні, так і в Росії. Першочерговим завданням незалежної української держави було визнання сталінського голоду 1932-1933 років геноцидом. За часів президентства Віктора Ющенка (2005-2010) Голодомор в Україні постановою Верховної Ради 2006 року було оголошено геноцидом українського народу. Відтоді Україна намагається забезпечити це визнання на міжнародному рівні.[8] Так з нагоди 85-х роковин Голодомору [9] до Комітету петицій німецького Бундестагу надійшло звернення, підписане понад 56 000 осіб, з проханням до Бундестагу визнати Голодомор «геноцидом українського народу, спричиненим Радянською владою під проводом Сталіна».

У Росії, особливо з нагоди 80-ї річниці нападу Німеччини на Радянський Союз у 2021 році, міжнародного визнання націонал-соціалістичного «геноциду радянського народу» вимагали як від міжнародних істориків, так і від судів. Мета полягала в тому, щоб використати політичний капітал з великої кількості жертв німецької війни на знищення. Ці жертви слід було знову розуміти як загальні «радянські жертви», а не розбивати на національні підгрупи (росіяни, українці, білоруси та інші). До 75-ї річниці перемоги над гітлерівською Німеччиною у 2020 році Федеральне архівне агентство Росії (Росархів) спільно з Федеральною службою безпеки, МЗС, МВС і Міноборони створило в мережі великий інтернет-портал. Як сказано на сайті, мета проекту – задокументувати геноцид мирних радянських громадян і вшанувати пам'ять жертв. Портал містить документи по всіх окупованих територіях колишнього Радянського Союзу, включно з Україною, Білоруссю, балтійськими та іншими радянськими республіками. Проте справді нового тут небагато, все це здебільшого документи, які вже були опубліковані. На відміну від України, архівні фонди російських спецслужб досі залишаються нерозкритими. Загалом, головна мета інтернет-порталу – узагальнення всіх радянських жертв на користь Росії та протидія національним наративам жертви, які виникли в Україні та інших країнах.

Довгий час такий російський погляд на жертв війни був дуже поширений і в Німеччині, як це стало очевидним у 2014 році, наприклад, у листі провідних громадських діячів, які попереджали про історичну провину Німеччини перед Росією[10]. При цьому ігнорувався той факт, що історичний борг перед Україною є принаймні таким же великим. І цю сліпу пляму не змінили ні такі бестселери, як книга Тімоті Снайдера "Криваві землі", ні остання німецька програма компенсації для примусових робітників, що свідчили про те, як сильно Україна постраждала від війни та окупації.[11] Страшні паралелі існують також в інструменталізації терміну геноцид у Білорусі. Там у 2021 році президент Лукашенко ідеологічно, політично та юридично використав наратив про геноцид білоруського народу в боротьбі проти опозиційного руху.

«Денацифікація» – путінська пропаганда, звернена також до німецької громадськості

Термін «денацифікація», який Путін неодноразово використовував у своїх промовах, має переважно позитивні конотації, особливо для німецького суспільства. Використання цього терміну з перекодованим змістом має на меті сприяти розколу німецького суспільства. У 2014 році ця пропагандистська стратегія мала певний ефект, коли в дискурс увійшли відомі голоси так званих «путінферштеєрів».

Зараз Путін наповнює цей термін новим змістом, і можна припустити, що «денацифікація» українських еліт, яку він, вочевидь, уже планує, де-факто включає широку кампанію чисток, спрямованих проти активістів українського громадянського суспільства¹. Водночас розмови про денацифікацію українських еліт нагадують риторику сталінських показових процесів і кампаній чисток у 1930-х роках. У 2014 році в Росії був прийнятий закон, який передбачає покарання за «реабілітацію нацизму» до трьох років позбавлення волі. Йдеться про публічне поширення «неправдивої інформації» про діяльність СРСР під час Другої світової війни та про ветеранів «Великої Вітчизняної війни».

В українському контексті цей термін стосується так званих «законів про декомунізацію», ухвалених за президента Порошенка у квітні 2015 року, які мали на меті повністю переглянути державну меморіальну політику. Відповідно всі символи комунізму (і націонал-соціалізму) були заборонені, а за порушення законів передбачалося карати позбавленням волі на строк до п'яти років. Протягом шести місяців усі комуністичні пам'ятники, окрім пам'ятників Другої світової війни, мали бути демонтовані. Реалізація була швидкою: до кінця 2016 року, за даними Українського інституту національної пам'яті, в Україні було перейменовано 32 міста, 955 селищ, 25 районів та 51 493 вулиці, парків та інших місць. Крім того, демонтовано 2389 пам'ятників і меморіальних дошок, зокрема 1320 статуй Леніна. Таким чином було радикально ліквідовано візуальну спадщину комунізму. Однак критична оцінка радянського минулого, яка показала би, що серед українців були як жертви, так і злочинці, все ще в майбутньому [12]. Путін підхопив цю тему в погрозливому фрагменті своєї промови: «Ви хочете декомунізації? Добре, повністю згоден. Але тоді, будь ласка, не зупиняйтеся на півдорозі. Ми з радістю покажемо вам, що означає для України справжня декомунізація».

Військові ресурси 20-го століття зустрічаються з сучасними методами комунікації 21-го століття

Політика Путіна викликає спогади про інструментарій сталінізму: спецслужби та армія, утиски та репресії проти активістів громадянського суспільства, повний контроль над ЗМІ, агресивна пропаганда та кампанії з дезінформації. У той же час ця політика стикається з сучасним глобально об'єднаним світом, медіа та новими цифровими формами комунікації, які путінський режим намагається тепер контролювати дедалі репресивнішими способами.

---

¹ Стаття написана 11 березня 2022 року, тож авторка ще не могла знати про бойню, влаштовану росіянами в Бучі та інших місцях, а також про те, що російська "кампанія чисток" насправді заторкне не лише активістів, а виліється в масові розстріли та катування цивільного населення (прим. перекладача).

І це не дивно: цими днями через соцмережі до нас доходять світлини людей в українських містах, оточених російською армією. Українці з великою рішучістю розповідають нам німецькою чи англійською, як війна зруйнувала їхнє повсякденне життя. Ми організуємо зоом-конференції, де наші колеги із заблокованих бойовими діями міст України діляться з нами своїми нестерпними стражданнями. Ми отримуємо безліч електронних листів і повідомлень WhatsApp. Усе це також свідчить про те, що різноманітні зв'язки між українцями та Європою в останні роки значно зросли, і не в останню чергу завдяки запровадженню безвізового режиму в 2017 році. Молоде покоління користувалося можливістю навчатися в Європі та проходити міжнародну волонтерську службу або брати участь у міжнародному кліматичному русі. Жахливим у цій війні є також і зіткнення між жорстоким російським способом ведення війни, що послуговується методами 20-го століття, та сучасними формами комунікації 21-го століття, які створюють безперервний потік картин людських страждань в Україні.

Ми є свідками того, як гаряча війна в Україні супроводжується інформаційною війною. Ймовірно, це також не залишиться без наслідків для Німеччини. І тут мова йде не лише про частину пострадянського мігрантського середовища, яке роками споживало продукцію російських пропагандистських каналів, а й про певні сегменти німецького суспільства, в яких, приміром, теорії змови про епідемію коронавірусу поширювалися російськими фабриками тролів та російським іноземним мовником RT, і при цьому потрапляли на благодатний ґрунт. Адже навіть німецькі політики та ЗМІ не захищені від впливу воєнної риторики Путіна. Ось чому розкриття та деконструкція брехні російських державних ЗМІ має вирішальне значення для широкої громадськості Німеччини.

Перша публікація: *Zeitgeschichte online*, 11 березня 2022 року, <https://zeitgeschichte-online.de/themen/sprache-als-waffe>

Переклад з німецької мови: Роман Осадчук

Примітки:

[1] Tanja Penter; Esther Meier (Hg.): *Sovietnam – Die UdSSR in Afghanistan 1979-1989*, Ferdinand Schöningh Paderborn 2017.

[2] Промова президента Росії Володимира Путіна від 18 березня 2014 року в Кремлі перед депутатами Державної Думи, членами Ради Федерації, керівниками регіональних адміністрацій та представниками громадянського суспільства / Rede des russländischen Präsidenten Vladimir Putin am 18.3.2014 im Kreml vor den Abgeordneten der Staatsduma, den Mitgliedern des Föderationsrats, den Leitern der Regionalverwaltungen und Vertretern der Zivilgesellschaft, in: *Osteuropa*, 5–6/2014, S. 87–99.

[3] Те, що лідери «Свободи» та «Правого сектору» під час президентських виборів 25 травня 2014 року одержали менше одного відсотка голосів, або те, що партія «Свобода» під час парламентських виборів 26 жовтня 2014 року не змогла подолати п'ятипроцентний бар'єр, не впливає на популярність цього огульного звинувачення у фашизмі.

[4] Пор. напр. Johannes Due Enstad: *Soviet Russians under Nazi occupation. Fragile Loyalties in World War II*, Cambridge University Press 2018. Пор. також збірник

джерел про радянський процес проти Власова: А. Н. Артизон: Генерал Власов: история предательства (в трех книгах), Москва 2015.

[5] David Engel (Hg.): The Assassination of Symon Petliura and the Trial of Scholem Schwarzbard 1926-1927: A Selection of Documents (Archive of Jewish History and Culture), Bd. 2, Göttingen 2016.

[6] Karl Anders: Mord auf Befehl. Der Fall Staschinskij. Eine Dokumentation aus den Akten, Tübingen 1963.

[7] Dmytro Tytarenko: „Der Feind ist wieder in unser Land einmarschiert [...]“. Der Zweite Weltkrieg in der Geschichtspolitik auf dem Gebiet der „Donecker Volksrepublik“ (2014–2016), in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 68, 2020/3–4, S. 508-556.

[8] Багато країн, серед яких Австралія, Канада, Польща та балтійські держави офіційно визнали 2008 року голодомор як злочин проти людяності, але не як геноцид.

[9] Український термін "голодомор" означає "вбивство голодом".

[10] ["Wieder Krieg in Europa? Nicht in unserem Namen"](#). In: ZEIT online vom 5. Dezember 2014 (переглянуто: 11.3.2022)

[11] В Україні одержали відшкодування більше 465 000 жертв примусової роботи, в Росії – 227 000, в Білорусі – 119 000 осіб. Див. про це: Julia Landau: „Es ist unzulässig, dass die Worte der Entschuldigung nur an den Grabsteinen erklingen“.

Zwangsarbeiterentschädigung in der Ukraine und der Republik Moldau; Tanja Penter: Die belarussische Stiftung „Verständigung und Aussöhnung“.

Zwangsarbeiterentschädigung im Schatten der Lukašenka-Herrschaft; Tanja Penter: Zwischen Misstrauen, Marginalität und Missverständnissen.

Zwangsarbeiterentschädigung in Russland, Litauen und Lettland in: Constantin Goschler (Hg.): Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts, Bd. 4: Helden, Opfer, Ostarbeiter. Das Auszahlungsprogramm in der ehemaligen Sowjetunion. Göttingen 2012, тут с. 7–103 та 104–193, 194–280.

[12] Florian Peters, 'Roter Mohn statt Rotem Stern. "Entkommunisierung" der Geschichtskultur in der Ukraine', Osteuropa 66 (2016): 59–77; Gerhard Simon, 'Good Bye Lenin! Die Ukraine verbietet kommunistische Symbole', Osteuropa 66 (2016): 79–94; Tatiana Zhurzhenko, 'Erinnerungskonflikte: Gedenkpolitik im postsowjetischen Charkiv', Osteuropa 65 (2015): 153–171; Nikolay Koposov, Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 177–206.